

УДК 159.955:316.64-91

ОСОБЛИВОСТІ ДИНАМІКИ МОЛОДІЖНИХ МЕНТАЛЬНИХ КАРТ УКРАЇНИ

Дроздов О.Ю., д. психол. н., доцент,
завідувач кафедри загальної,
вікової та соціальної психології імені М.А. Скока

Чернігівський національний педагогічний університет імені Т.Г. Шевченка

Аналізуються змістовні особливості ментальних (когнітивних) карт України у свідомості вітчизняної студентської молоді. Наведено результати емпіричного лонгитюдного дослідження (2008–2017 рр.) динаміки локалізаційних та атрибутивних компонентів ментальних карт власної країни серед чернігівських студентів. Показано, що стосовно найзначущих локалізаційних складових (міста Київ та Чернігів) частин суттєвої динаміки не було. Поруч із тим змінилися соціальні уявлення стосовно «конфліктних просторів» – Криму та м. Донецька.

Ключові слова: ментальна карта, локалізаційні та атрибутивні компоненти, асоціації, студенти, Україна.

Анализируются содержательные особенности ментальных (когнитивных) карт Украины в сознании отечественной студенческой молодежи. Приведены результаты эмпирического лонгитюдного исследования (2008–2017 гг.) динамики локализационных и атрибутивных компонентов ментальных карт своей страны среди черниговских студентов. Показано, что относительно наиболее значимых локализационных составляющих (города Киев и Чернигов) существенной динамики не было. Вместе с тем изменились социальные представления относительно «конфликтных пространств» – Крыма и г. Донецка.

Ключевые слова: ментальная карта, локализационные и атрибутивные компоненты, ассоциации, студенты, Украина.

Drozdov O.Yu. THE PECULIARITIES OF THE DYNAMIC OF THE YOUTH'S MENTAL MAPS OF UKRAINE

The meaningful features of mental (cognitive) maps of Ukraine in the local students' consciousness are analyzed. The results of empirical longitudinal research (2008-2017) of dynamics of localizational and attributive components in mental maps of Ukraine among Chernihiv students are presented. It was shown the absence of significant dynamics relatively to the most meaningful localizational components (cities Kyiv and Chernihiv). At the same time social representations about "conflict spaces" (Crimea and Donetsk) are changed.

Key words: mental map, localizational and attributive components, associations, students, Ukraine.

Постановка проблеми. Вивчення уявлень особистості та соціальних груп про навколишній світ уже багато років виступає одним із традиційних напрямків гуманітарних, зокрема психологічних, досліджень. Однією з найвідоміших методологічних традицій у цьому плані стала концепція «ментальних / когнітивних карт» (*mental / cognitive map*), запропонована американськими дослідниками. Першим термін «когнітивна карта» (*cognitive map*) запропонував у 1948 р. американський психолог Е. Толмен, експериментально досліджуючи і пояснюючи орієнтацію щурів у штучних лабіринтах. Тут однак слід зазначити, що перші дослідження цього феномена почалися у першій половині ХХ ст. (Дж. Труубрідж, Ф. Шемякін). Систематичне вивчення «ментальних карт» почалося у другій половині ХХ ст., переважно в межах американського когнітивізму та необіхевіоризму. Паралельно розробки в цьому напрямку розпочинаються в інших гуманітарних та природничих науках – географії, політології, історії тощо [2].

У більшості зарубіжних наукових джерел подається визначення ментальних карт, запропоноване Р. Даунсом та Д. Сті: створене людиною зображення частини навколишнього простору, котре відображає світ таким, яким він уявляється людині. Такі карти виступають результатом ментального картографування (*cognitive mapping*), що, за визначенням дослідників, є комплексом когнітивних процесів, завдяки яким індивід набуває, закодує, зберігає, відтворює та маніпулює інформацією про навколишній простір [3]. Схожі визначення наводили й інші дослідники. Хоча більшість зарубіжних науковців розглядала ментальні карти як складову частину саме індивідуальної свідомості, окремі фахівці зазначали, що ці карти можуть мати і соціальне походження [2].

Вважається, що ментальні карти виконують такі функції: 1) вони завдають напрямок руху (маршрут) людині; 2) дають можливість внутрішньо («про себе») відрепетирувати просторову поведінку; 3) виступають мнемонічним механізмом (запам'ятовування розташування певних об'єктів); 4) ментальні

карти, як і реальні, є засобом структурування та поповнення знань людини про навколишній світ; 5) ментальні карти, будучи уявними моделями світу, відображають цілі поведінки людини, окреслюють коло її схильностей, потреб, мотивів [2].

Існують різні погляди щодо структури ментальних карт. Більшість фахівців поділяє думку про те, що навколишній простір репрезентований у свідомості людини у двох значеннях (умовно «знання-де» і «знання-що») [2]. Зокрема, згідно з Р. Даунсом та Д. Сті, будь-яка ментальна карта містить локалізаційні та атрибутивні компоненти. Перші – це інформація суто географічного характеру, в основі якої лежать знання про дистанцію до певних об'єктів (або між ними) та про напрямок щодо них – тобто свого роду «геометрія простору». «Атрибутивна» інформація відображає якісні характеристики тих чи інших об'єктів, розташованих у навколишньому просторі [3].

Більшість психологічних досліджень ментальних карт стосувалася уявлень мешканців населених пунктів про свої міста. Класичними у цьому плані вважаються дослідження ментальних карт у мешканців ряду американських міст, здійснені К. Лінчем та С. Мілгредом. Згодом почали досліджуватися ментальні карти «більшого масштабу» – країн, регіонів та світу загалом. Оскільки змістовні особливості таких «карт» зумовлені не лише демографічними та особистісними, але й соціаль-

ними чинниками, цей напрямок досліджень становить інтерес із точки зору соціальної та політичної психології. Ми припустили, що події українсько-російського конфлікту (зокрема анексія Криму, поява самопроголошених «ДНР» та «ЛНР» тощо) не могли не вплинути на змістовні особливості ментальних карт власної країни у свідомості громадян України, в т.ч. її молоді.

Постановка завдання. Отже, метою нашого дослідження стало виявлення особливостей динаміки локалізаційних та атрибутивних компонентів ментальних карт України серед вітчизняної студентської молоді.

Лонгитюдне дослідження, котре проводилося серед студентів психолого-педагогічного факультету Чернігівського педагогічного університету імені Т. Г. Шевченка, містило два етапи. Перший відбувався навесні 2008 р. (n=87) [1], а другий – навесні 2017 р. (n=84). Досліджуваним пропонувалося намалювати на стандартному аркуші А4 карту України «як вони собі її уявляють», підписати всі зображені географічні об'єкти. Після цього біля кожного компонента карти студентів просили написати декілька вільних асоціацій. Все дослідження проводилось анонімно. Отримані результати було піддано процедурі контент-аналізу.

Виклад основного матеріалу. Спочатку розглянемо особливості локалізаційних компонентів виявлених ментальних карт України. У середньому, їхня кількість коливалася

Таблиця 1

Динаміка локалізаційних складових ментальних карт України серед студентів (з частотою згадування не менше 25%)

2008 рік			2017 рік		
Ранг	Елемент	%	Ранг	Елемент	%
1	м. Київ	97	1	м. Київ	94
2	м. Чернігів	94	2	м. Чернігів	85
3	м. Донецьк	68	3	Крим (АРК)	79
4	Крим (АРК)	64	4	м. Львів	65
5	м. Львів	61	5	м. Одеса	60
6	р. Дніпро	52	6.1	м. Донецьк	42
7	м. Одеса	48	6.2	м. Харків	42
8	м. Харків	41	8	Карпати	38
9	Карпати	36	9.1	р. Дніпро	37
10	Чорне море	34	9.2	м. Суми	37
11	м. Дніпропетровськ	33	11	м. Луганськ	31
12	м. Сімферополь	31	12.1	Схід та/або Донбас	30
13	Схід та/або Донбас	27	12.2	Чорне море	30
14	м. Суми	26	14	м. Вінниця	26
15.1	Чернігівські райцентри	25			
15.2.	м. Полтава	25			

у межах 12 (2008 р.) – 11 (2017 р.) елементів, що само по собі є цілком природним. Справа в тому, що ментальні карти відрізняються від географічних неповнотою, спрощеністю, а часто – і викривленістю. У ментальних картах відображаються, передусім, найзначущі для своїх носіїв компоненти, а їх, як відомо, не може бути занадто багато.

У таблиці 1 наведено результати частотного аналізу найзначущих локалізаційних компонентів ментальних карт України.

Ці дані дозволяють виокремити ряд тенденцій. По-перше, основу ментальних карт власної країни складають саме населені пункти – міста. Це свідчить про те, що для опитаних студентів Україна уявляється в першу чергу як соціальний простір, і лише у другу чергу – як суто географічний.

Найбільш значущими елементами є столиця та Чернігів, що є цілком природним. Київ при цьому є лідером за частотою згадування, випередивши місто проживання та/або навчання опитаних. Останнє можна пояснити тим, що Київ, по-перше, виступає політичним (і майже географічним) центром України; по-друге, це найближчий до Чернігова мегаполіс, котрий має своєрідний «ефект ореолу», як своєрідний «географічний концентрат» перспектив та можливостей (це буде далі видно за даними аналізу асоціацій). Також відносно значущими «опорними точками» ментальних карт України є міста Львів, Одеса, Донецьк, Харків. Лише три найбільш важливих локалізаційних компоненти не були містами – це Кримський півострів, річка Дніпро та Карпати. Вірогідно, що всі згадані географічні об'єкти виступають свого роду ментальною «сіткою координат», символізуючи як географічні напрямки (центр-північ-південь-захід-схід), так і політико-ідеологічні тенденції (прозахідну-проросійську).

Слід також відмітити факт низької значущості для опитаних багатьох історико-культурних регіонів України (за винятком Криму та Сходу-Донбасу). Зокрема, частота згадування таких регіонів, як Полісся, Волинь, Закарпаття тощо, була і залишилася на рівні декількох відсотків.

Цікаво, що протягом 2008–2017 рр. змінилася значущість ряду локалізаційних компонентів молодіжних ментальних карт України. Так, зросла частота згадування Криму (з 64% до 79%), що є цілком логічним, адже цей і без того популярний регіон набув гострого політичного забарвлення в масовій геополітичній свідомості. Можливо, саме ця політизація стала причиною суттєвого зниження частоти згадування кримських населених пунктів. Зокрема, згадування Сімферополя впало з 31% до 4%, Севастополя – з 24% до 5%, Ялти – з 13% до 4%.

Певну динаміку значущості продемонстрували і населені пункти Сходу України. При цьому, якщо згадування неофіційної столиці Донбасу – Донецька знизилася (з 68% до 42%), то Луганська – навпаки, зросло (з 18% до 31%, можливо внаслідок появи «ЛНР»). Також зменшилося згадування такого мегаполіса, як Дніпропетровськ-Дніпро – з 33% до 18%. Можливо, що внаслідок гострого військово-політичного конфлікту в «зоні АТО» окремі населені пункти Сходу почали витіснятися з масової свідомості опитаних студентів (як своєрідні «осередки стресу»). У цьому контексті увагу привертає той факт, що, незважаючи на постійне інформаційне висвітлення подій на Сході України у вітчизняних ЗМІ, частота згадування цього регіону в ментальних картах майже не змінилася (27% та 30%) – на противагу Криму (вірогідно тому, що останній є хоча й окупованим, але відносно «мирним» простором). Показово, що на ряді карт Схід України виокремлювався та позначався безпосередньо як «АТО» або «зона АТО» (тобто у частині опитаних географічна семантика поступилася місцем військово-політичній).

Ще однією цікавою тенденцією стало зниження частоти згадування річки Дніпро (з 52% до 37%). Не виключено, що, на тлі українсько-російського конфлікту, ця річка почала втрачати для опитаної молоді значущість як культурно-географічний та геополітичний символ України.

Найменш згадуваними містами у 2008 р. були Тернопіль, Маріуполь, Луцьк, Кіровоград, Євпаторія, Чернівці. У 2017 р. лідерами «антирейтингу» виявилися міста Криму (Сімферополь, Севастополь, Ялта, Євпаторія), а також Тернопіль, Маріуполь, Кривий Ріг, Бровари та Кам'янець-Подільський (останнє є цікавим, враховуючи те, що це місто-фортеця є одним з туристичних центрів країни).

Виявлення атрибутивних (соціально-політичних) компонентів ментальних карт відбувалося шляхом контент-аналізу отриманих асоціацій. Останні розподілялися на три базові смислові групи – з позитивним, нейтральним та негативним значенням. Зазначимо, що аналіз асоціацій стосувався лише найзначущих (з частотою згадування не менше 50%) локалізаційних компонентів (окрім Донецька, значущість якого впала у 2017 р.). Стосовно майже всіх компонентів кількість нейтральних асоціацій була більшою в порівнянні з відповідями інших типів (але пропорційна частка їх змінювалася залежно від об'єкта).

Отже, стосовно **м. Києва** у 2008 р. ми отримали такі асоціації нейтрального характеру (70%): «столиця», «багато машин», «мегаполіс», «центр» (політичний, культурний), «вла-

да», «гроші», «розкіш», «робота», «Динамо». Кількість позитивних та негативних асоціацій була меншою – відповідно, 17% та 13%. До перших належали відповіді типу: «красиве місто», «серце України», «місто великих можливостей», «великі перспективи», «підвищений настрій, веселість», «туди я хочу» тощо. У негативних асоціаціях підкреслювались як відомі проблеми всіх мегаполісів («шум», «затори», «суєта», «бруд»), так і недоліки, притаманні центру політичної влади («корупція», «безлад», «олігархи, бандити, політики»).

У 2017 р. співвідношення нейтральних, позитивних та негативних асоціацій залишилося схожим (відповідно, 64%, 17% та 19%). У нейтральних асоціаціях домінувала відповідь «столиця», у позитивних – згадка про «можливості», а в негативних – зразка «шум» та «метушня». Отже, суттєвої динаміки в уявленнях чернігівських студентів про Київ не відбулося.

У 2008 р. нейтральні асоціації щодо **м. Чернігова** (62%) загалом відображали факт проживання чи навчання опитаних або історико-географічні особливості цього міста: «моє місто», «дім», «зараз проживаю», «навчання», «університет», «церкви», «природа», «р. Десна». Позитивні асоціації, які склали третину (34%) відповідей, мали наступний характер: «рідне місто», «улюблене місто», «батьківщина», «рідний дім», «найкраще місто», «друзі». Було зафіксовано і декілька негативних асоціацій: «низький рівень народжуваності», «найбідніша область», «рідне кладовище».

У 2017 р. отримано схожі результати. У нейтральних асоціаціях (67%) домінували теми проживання або навчання у Чернігові, а також його історії. Позитивні асоціації (31%) найчастіше стосувалися тем малої батьківщини, а також спокою («спокій», «тиша», «затишок», «мир» – така смислова категорія раніше не була виражена). У поодиноких негативних асоціаціях згадувалися «бруд» та «погані дороги». Як бачимо, соціальні уявлення опитаних про Чернігів також виявилися відносно стабільними.

Особливістю результатів 2008 р. щодо **м. Донецька** була повна відсутність асоціацій позитивного характеру. Більшість відповідей, як і в інших випадках, мала нейтральний характер (73%) і відображала економічну та політичну специфіку міста: «шахти», «шахтарі», «вугілля», «промисловість», «гроші», «В. Янукович», «Р. Ахметов», «ФК «Шахтар». Сприйняття Донецька та Донбасу взагалі як неформальної автономії можна було побачити на прикладі відповідей типу «Автономна республіка Ахметова», «другий Київ, там своє управління, своє життя». Негативні асоціації (27%) стосувалися екологічних

проблем («брудно», «проблеми екології», «найбрудніше місто»), кримінальних («мафія», «бандити», «братва») та відображали наявність регулярних техногенних катастроф на шахтах Донбасу («аварії», «вибухи»).

У 2017 р., як уже зазначалося раніше, частота згадування Донецька суттєво знизилася, але ми все рівно вирішили порівняти соціальні уявлення молоді до та після подій АТО. Цілком закономірним стало домінування асоціацій негативного типу (63%), серед яких очікувано домінувала тема війни («війна», «АТО», «смерть», «агресія»). Цікаво, що серед нейтральних асоціацій (29%) більш вираженими були «індустріальні» («шахти», «вугілля», «металургія»), що, вірогідно, є наслідком стійких стереотипів зі шкільної географії. Також зникли асоціації персоніфікованого характеру. У поодиноких позитивних асоціаціях згадувалися краса та багатство цього міста (мабуть, вже колишні...). Детальніше коментувати описані зміни соціальних уявлень про столицю Донбасу, мабуть, зайве.

Що стосується наступної опорної точки ментальної карти України – **м. Львова**, то у 2008 р. більшість нейтральних асоціацій (79%) мала історико-туристичне забарвлення («екскурсія», «місто-історія», «церкви», «історичні пам'ятки», «лев» («місто лева»), «дух історії», «кав'ярні»), а також стосувалася культурних особливостей львів'ян та галичан у цілому («українська мова», «львівський акцент»). Позитивних асоціацій було набагато менше (15%), і вони, знову ж таки, мали історико-туристичну спрямованість – «красиві місця», «дуже красиве місто», «краса архітектури». Поодинокі асоціації негативного типу проявились у відповідях «гастарбайтери», «звірі».

У 2017 р. було отримано схожі результати. У нейтральних асоціаціях (78%) частіше згадувалися історико-архітектурні особливості Львова, а також «кавова» та «шоколадна» теми. Позитивні асоціації (20%) стосувалися відпочинку (у святково-туристичному форматі), краси, бажання побувати там. Виявилось лише дві негативні відповіді («западенщина», «сміття»). Отже, уявлення чернігівських студентів про місто Лева виявилися доволі стійкими.

Аналізуючи асоціації 2008 р. стосовно **Криму**, ми зустрілися з певними труднощами. Справа в тому, що серед «кримських» асоціацій домінувала наступна тріада – «відпочинок», «море» та «сонце». Будучи самі по собі нейтральними поняттями, в поєднанні один з одним, а також з іншими компонентами («пляж», «літо»), вони можуть набувати явно позитивного характеру (а ряд опитаних студентів якраз давав одночасно декілька з вищенаведених відповідей). До того ж, як ві-

домо, в молодіжному, зокрема студентському, середовищі слово «відпочинок» має позитивне значення.

Тому ми зараховували асоціації типу «відпочинок» до групи з позитивним значенням, а всі інші «курортно-туристичні» асоціації – до нейтральної групи. Отже, за такої методики кількість нейтральних відповідей склала 53%. Крім домінуючих «курортних» асоціацій, тут зустрічались і відповіді, в яких відображались історико-політичні та культурні особливості кримчан («прагнення до незалежності», «Russia Forever», «російська мова»), хоча таких асоціацій було небагато. У групі позитивних асоціацій (43%), крім вже згаданого «відпочинку», були такі відповіді: «завжди мріяв», «гарна природа», «радість, здоров'я, сміх» тощо. Серед отриманих відповідей зустрілися лише дві негативні – «перлина, яку Україна занедбала» та «ворожість».

Цікаво, що 2017 р. нейтральні асоціації знову ж таки домінували (51%), і серед них найчастіше згадувалося море. Але тут з'явилася і нова смислова група відповідей, в яких підкреслювалася українська належність («частинка України», «Крим наш!»). Кількість позитивних асоціацій суттєво знизилася (до 21%), але в них, як і раніше, йшлося, переважно, про відпочинок. Очікувано збільшилася частка негативних відповідей (27%). Останні стосувалися тем анексії півострова («окупація», «не наш») і її соціально-психологічних наслідків («невизначеність», «незрозуміле становище», «несправедливість», «біль», «шок»). Отже, як і у випадку з Донецьком, атрибутивні компоненти ментальних карт зазнали змін.

У 2008 р. стосовно **р. Дніпро** ми отримали досить невелику (порівняно з іншими компонентами) кількість асоціацій. Тобто більшість студентів, які зобразили цю водну артерію на своїх картах, не навела жодних асоціацій щодо неї. Можливою причиною цього стало те, що, на відміну від інших компонентів (міст, географічних областей), населених людьми, річка, як «неживий» об'єкт, не має такої інформаційно-емоційної «забарвленості» в масовій свідомості. Майже всі відповіді носили нейтральний характер на зразок: «вода», «широкий та могутній», «природа», «Шевченко», «головна річка України», «запорожці». Були отримані лише одна позитивна («місце, де можна добре відпочити») та дві негативні («розкол [України] на дві частини», «брудний») асоціації.

Асоціації стосовно **м. Одеса** у 2017 р. розподілилися наступним чином. Більш вираженими були відповіді нейтрального типу (69%), поміж яких найчастіше згадувалося море. Можна припустити, що саме цим пояснюється збільшення значущості Одеси для опитаних (адже раніше південні моря

асоціювалися переважно із Кримом). Також мали місце «архітектурні» («пам'ятник Дюку», «Узвіз», «набережна», «порт») та «кліматичні» («сонце», «літо», «тепло») асоціації. Серед позитивних (31%) асоціацій частіше згадувалася тема відпочинку. Цікавим було те, що стосовно «Одеси-мами» не виявилось жодної негативної відповіді.

Висновки. Ментальні карти, як специфічний вид просторових уявлень (репрезентацій), можна вважати однією з форм прояву масової (побутової) свідомості. Вони не просто містять інформацію про певні географічні об'єкти (населений пункт, країна, світ), але й відображають особливості мотивації, світоглядних, зокрема політико-ідеологічних, орієнтацій свого носія.

Основними компонентами ментальних карт України у чернігівських студентів є столиця, власний населений пункт, крупні міста заходу, півдня та сходу, а також Кримський регіон. Найбільш стабільними виявилися локалізаційна значущість та соціальні уявлення студентської молоді стосовно столиці України та міста свого проживання/навчання. Внаслідок українсько-російського конфлікту динаміка локалізаційних компонентів торкнулася передусім частоти згадування Криму (збільшилася) та м. Донецьк (зменшилася). Основу атрибутивних компонентів ментальних карт складають асоціації, пов'язані з життєвим досвідом (поїздки, проживання), соціальними стереотипами, політичними орієнтаціями особистості. Динаміка атрибутивних компонентів (у вигляді збільшення негативних асоціацій) найбільшою мірою проявилася стосовно «конфліктних просторів» – Криму та м. Донецьк.

Перспективні напрямки подальших досліджень, на наш погляд, полягають у вивченні ментальних карт України серед представників інших вікових груп, а також мешканців інших географічних регіонів країни.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Дроздов О.Ю. Особливості ментальних карт України (на прикладі студентів м. Чернігова) / О.Ю. Дроздов // Проблеми політичної психології та її роль у становленні громадянина Української держави / За заг. ред. М.М. Слюсаревського. – 2008. – Вип.8. – С. 297–304.
2. Дроздов О.Ю. Ментальні карти як форма презентації просторових уявлень / О.Ю. Дроздов // Актуальні проблеми психології: Зб. наукових праць Інституту психології імені Г.С. Костюка НАПН України. Т. І: Організаційна психологія. Соціальна психологія. Економічна психологія / за ред. С.Д. Максименка, Л.М. Карамушки. – 2012. – Вип. 33. – С. 172.
3. Downs R. M. Image and Environment: Cognitive Mapping and Spatial Behavior / Roger M. Downs, David Stea. – Chicago: Aldine Publishing, 1973. – 439 p.